

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ НОРМ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

В останній час дедалі більше підвищився інтерес до вивчення природи норм міжнародного права, питань взаємодії національного права з міжнародним. Ці процеси обумовлені, перш за все, ускладненням змісту і зростанням обсягу міжнародних зобов'язань України як суверенної незалежної держави. Проте проблема співвідношення і взаємодії українського права з міжнародним – є лише частина загальної теоретичної (і практичної) проблеми співвідношення і взаємодії міжнародного і національного права.

Як теоретична проблема, питання про співвідношення внутрідержавного і міжнародного права виникло разом із зародженням останнього. Проте протягом довгого часу це питання було вузлатим для науки і практики, що пояснюється, перш за все, характером внутрішнього права і міжнародних відносин держав докапіталістичних формацій: тоді в особі суверена (монарха) зосереджувалися і законодавча влада, і право укладати міжнародні договори. Це значною мірою усувало можливість виникнення колізій між законом і договором [1, с. 150].

Для правильного розуміння особливостей норм міжнародного права, співвідношення міжнародно-правової системи з національно-правовою системою необхідно зробити короткий історичний екскурс з метою більш повного осмислення цієї проблеми. На думку Тойнбі, значення історії є реалізація людської гідності в спадкоємності історичного досвіду людей, тобто духовних, соціальних, етичних, інтелектуальних, естетичних та інших цінностей. Як пише В.С. Нерсесянц: «Сьогодні, коли повсюдно посилюється увага до проблем соціального і політичного передбачення і прогнозування, стає дедалі яснішим, що без історії не можливі також наукова прогностика, футурологія у сфері сучасних юридичних, політологічних і інших соціальних наук». Проблема співвідношення міжнародного і внутрідержавного права стала формуватися вже на ранніх стадіях розвитку міжнародного спілкування. Як вказує В.Г. Буткевич, відлік даної проблематики потрібно вести, починаючи вже з епохи рабовласництва і феодалізму [2, с. 718]. Підтримуючи позицію В.Г. Буткевича, Д.Б. Левин пише: «Стикання норм міжнародного і внутрідержавного права складає невід'ємну межу правового регулювання міжнародних відносин впродовж усієї їх багатомілітарної історії. Проте в докапіталістичні епохи, при порівняльній вузькості самого предмета міжнародних відносин, рамки такого стикування були порівняно невеликі» [3, с. 264]. Як наголошує Р.А. Мюллерсон, сама ж проблема їх співвідношення виникла в ХІХ сторіччі, коли були опубліковані перші роботи, присвячені цьому питанню, хоча передумови для її виникнення існували значно раніше [4, с. 6]. Та і для міжнародно-нормативної системи ХІХ століття займає особливе місце. Це виникнення міжнародних

організацій: всесвітній поштовий союз, залізничний і телеграфний союз, зросло число політичних і торгових договорів. Саме в XIX столітті закладалися фундаменти договірної права у сфері дипломатичного і морського права і т.д. Держави співробітничали у сфері транспорту і зв'язку. Затверджується принцип суверенної рівності держав і, як наслідок, відбувається розмежування між двома системами, тобто національного і міжнародного. Проте вислови з окремих питань у сфері міжнародного права, у тому числі й з проблематики співвідношення національного права з міжнародним, зустрічалися і до XIX століття у творах богословів, авторів з канонічного і римського права, філософів і, нарешті, у працях, які стосуються сфери політичних відносин.

У праці Августина Блаженного (354–430) «Про град Божий» і в інших його працях давалися визначення міжнародного права, затверджувалося про необхідність дотримання міжнародних договорів, а також вчення про справедливі і про несправедливі війни. Зміцнення влади католицької церкви у всіх сферах державного життя, у тому числі й у встановленні норм міждержавних відносин, обґрунтовував Хома Аквінській (1224–1274). Питання міжнародного права досліджував і великий поет Данте (1265–1321) у роботі «Про монархію». Слід також наголосити на декреті папи Граціана (1139–1142), який є твором канонічного права. У ньому зачіпалися питання, пов'язані з міжнародними відносинами. Характер політичної моралі того часу описав італійський політичний діяч і історик Н. Макіавеллі (1469–1527) у своєму творі «Государ». У даній роботі Макіавеллі затверджував, що в політичній сфері народу належить бути пасивною масою, перетворюваною всілякими маніпуляціями з боку государів на зручний і слухняний об'єкт державної влади. Як підкреслював Ф.Ф. Мартене: «Прагнучи всіма силами здійснити свої особисті егоїстичні цілі, государі не визнавали ніяких прав за іноземними народами і їх государями і не розбирали засобів у досягненні поставленого собі завдання. Макіавеллізм був гаслом зовнішньої політики і масштабом для визначення обов'язковості міжнародних договорів» [5, с. 95]. Дипломатія розглядається, за Макіавеллі, як інструмент брехні й віроломства. Проте перша систематична праця у сфері міжнародного права належить голландському юристу, дипломату Гуго Гроцію (1583–1645). У своїй праці «Про право війни і миру» (1625) і в інших творах були розроблені закони і звичаї війни, покарання за злочини на війні, принцип недоторканності приватної власності під час війни, гуманітарні норми відносно військовополонених і поранених, а також систематизовані вчення про міжнародні договори і т.д. Як пише І.І. Лукашук: «Праці Г. Гроція, його попередників і значної частини його послідовників поклали початок формуванню міжнародно-правової свідомості, а не самого міжнародного права, яке довгий час залишалося всього лише ідеєю» [6, с. 34]. Далі він відзначає: «Є підстави вважати, що саме в XVI столітті міжнародне право починає поступово проникати в політику, росте число договорів, формуються звичаї, за якими держави почали визнавати юридичну силу. З кінця XVI ст. у доктрині затверджується позитивізм. Очевидно, з настанням цього століття і починається передісторія міжнародного права» [6, с. 34]. У зв'язку з цим хочеться відзначити, що після

Гроція під впливом його праць у науці міжнародного права склалися три основні напрями: природно-правове, позитивістське і гроціанське.

Для дослідження проблематики про співвідношення національного і міжнародного права цікаво буде коротко зупинитися на вивченні цих трьох теорій. У представників позитивістської теорії (Р. Філімор, К. Бергбом, П. Лабланд та ін.) убачаються перші кроки до закладки основи примату національного права. Право, за теорією позитивістів, – це примусова дія держави за допомогою вживання сили, забезпечення законодавчого нормативного розпорядження, тобто під правом, відповідно до концепції позитивістів, слід розуміти об'єктивне право. З цього можна дійти висновку, що міжнародне право є узгодження між державами. Виникнення ж міжнародного права позитивісти пояснювали утворенням звичаїв і укладенням договорів [7, с. 14]. З філософської точки зору позитивізм виходить з «позитивного», тобто з даного, фактичного, стійкого, безперечного, і обмежує ним своє дослідження і виклад, а метафізичні пояснення вважає теоретично нездійсненними і практично даремними. Всі позитивісти одноставні в тому, що позитивізм найтіснішим чином пов'язаний з картиною миру і методами, властивими природним наукам. Частково позитивізм полягає в антифілософській реакції проти раціоналізму, ідеалізму, спиритуалізму і звертається в той самий час до матеріалізму [8, с. 348-349].

На відміну від позитивістів, представники природно-правової теорії права (Дж. Локк, Б. Спіноза, Т. Гоббс) були ближче до концепції примату міжнародного права. Представники цієї теорії, на відміну від позитивістів і об'єктивного права, зробили поворот до суб'єктивного права. Право закладено в самому естві людини, у всіх людях діє один і той самий світовий розум, тому природне право для всіх однакове, незалежно від часу і місця, і воно незмінне. Міжнародне право є частиною природного права, де природні права і свободи належать людині за правом її існування з моменту народження, а вступаючи в суспільство, люди знаходять цивільні права. Якщо суверен, всупереч природним законам, зобов'язав індивіда вбивати або калічити самого себе або забороняє захищатися від нападу ворогів, він (суверен) ризикує втратити владу. Закон цей не має права переступати і суверен [2, с. 268].

Що стосується гроціанського напрямку, то він поєднував обидва підходи, тобто як природно-правового, так і позитивістського. Утворення міжнародного права представники даної теорії (Ваттель, Бентам, Бейнкерсхук) пояснювали як на основі закону природи, так і на основі угоди народів через звичай і договір. Як вже йшлося раніше, у XIX столітті затверджується принцип суверенної рівності й відбувається розмежування внутрідержавного права з міжнародним правом. Саме в XIX столітті була покладена основа проблеми співвідношення двох правових систем. Спершу звернемо нашу увагу на дослідження з цього питання російських юристів.

Російський юрист-міжнародник Ф.Ф. Мартенс пише, що «ті внутрішні закони, які визначають соціальний устрій, взаємні права й обов'язки суспільних класів і держави, очевидно, повинні справляти вплив на право, що забезпечує соціальні інтереси кожного народу в галузі міжнародних відносин» [7, с. 15].

Продовжуючи цю думку, він далі пише: «Сучасне позитивне міжнародне право не можна зрозуміти, не знаючи діючого державного права освічених народів» [7, с. 16]. Важко переоцінити дану думку Ф.Ф. Мартенса з погляду сьогоднішніх днів.

Перша фундаментальна робота з даної тематики вийшла друком у 1899 р. під назвою «Міжнародне і внутрідержавне право», автором її був німецький юрист Р. Тріпель. Взагалі слід зазначити, що західні юристи-міжнародники підходили до питання про співвідношення міжнародного і національного права, виходячи з трьох принципів: дуалістичного і двох моністичних. Принцип дуалізму полягає в тому, що і міжнародне і національне право – це дві самостійні правові системи. Прихильниками даного принципу є: Р. Тріпель, Д. Анцилотті, В. Даневський та ін.

У роботі «Міжнародне і внутрідержавне право» Р. Тріпель підкреслює, що міжнародне і внутрідержавне право суть не тільки різні галузі права, але і різні правопорядки. Це два кола, які тісно стикаються, але ніколи не пересікаються.

Інший відомий дуаліст Д. Анцилотті, продовжуючи концепцію Р. Тріпеля, пише, що «міжнародним і внутрідержавним правом тим самим є окремі правопорядки» [9, с. 53]. На думку В.Г. Буткевича: «Дуалісти захопилися аналізом особливостей відносин міжнародного і внутрідержавного права і настільки їх гіпертрофували, що не визнали за можливе співвідношення правових систем і їх елементів між собою» [5, с. 47-49]. Р.А. Мюллерсон, не погоджуючись з В.Г. Буткевичем, відзначає, що як Анцилотті, так і Тріпель бачать зв'язок між двома правовими системами [4, с. 10].

Зокрема, Тріпель підкреслював, що для того щоб міжнародне право змогло виконати своє завдання, воно постійне повинне звертатися за допомогою до внутрішнього права. Без нього воно багато в чому є зовсім безсилим. Що стосується Анцилотті, він достатньо детально зупинився на такій формі зв'язку міжнародного і національного права, як відсилання.

З вищесказаного слід зазначити, що як Тріпель, так і Анцилотті у своїх дослідженнях бачили зв'язок між національним і міжнародним правом. Саме вони виказали концепцію про взаємодію двох правових систем. Відповідно до цієї теорії, внутрідержавне право регулює юридичні відносини в середині держави між громадянами і державою, з одного боку, а з іншого – між громадянами. Міжнародне право, за цією теорією, регулює відносини між державами як членами сім'ї народів [10, с. 17]. Як відзначає Р.А. Мюллерсон, саме дуалістичний напрям повно відповідає реальностям існування суверенних держав.

Природа моністичних принципів полягає в тому, що і міжнародне і національне право є частинами однієї правової системи. Але в той самий час вони діляться як на прихильників примату національного права, так і на прихильників примату міжнародного права. На перших порах, а саме до середини ХІХ століття, панувала точка зору примату національного права, яка фактично визначала міжнародне право як галузь внутрідержавного права. Великий вплив на цей різновид моністичної концепції справили погляди Гегеля, які він розробив у вченні про державу і право.

Гегель підкреслює: «Тому, насправді, держава є взагалі найпевніше перше, лише всередині якого сім'я розвивається в громадянське суспільство і сама ідея держави розколює себе на ці два моменти. Те, що є держава, це хід Бога у світі; його підставою служить влада розуму, що здійснює себе як волю» [11, с. 15]. Гегель тут підкреслює, що держава не служить вузьким інтересам або окремим громадянам, а панує сім'я і громадянське суспільство, що саме в державі стають органічною цілісністю. Міжнародне право, за Гегелем, – це не справжнє право, яким є національне право (законодавство). Саме від волі суверенних держав, над якими немає вищого права, залежить дійсність цього не справжнього права. Тут видно, що Гегель виступає проти природно-правової теорії, а міжнародне право залежить від внутрідержавного права. Один із представників цієї теорії Мальберг пише: «Держава дотримує норми, підкоряючись власній волі, а міжнародне право і міжнародне суспільство -анархія, порядок в яку вносить держава, «самообмежуючи» себе. Внутрішнє право не підлегле ніяким іншим нормам» [12, с. 46].

Дана теорія примату внутрідержавного права над міжнародним піддалася різкій критиці як у XIX столітті, так і в наш час. Потрібно відзначити, що ця концепція не знайшла широкого поширення. Вона розвивалася, особливо в Німеччині, наприкінці XIX століття, що відображало прагнення німецького імперіалізму до експансії й агресії. Як пише І.І. Лукашук: «Ця концепція є нігілістичною, оскільки заперечує юридичне існування міжнародного права» [13, с. 234]. Іншим різновидом моністичної концепції була теорія примату міжнародного права над національним правом. Але якнайповніше дослідження даної теорії подано в працях австрійського юриста Ганса Кельзена «Чиста теорія права» (1934), а також «Принципи міжнародного права». Не погоджуючись з деякими підходами Кельзена в його дослідженнях, хочеться відзначити, що у своїх роботах він спробував розкрити природу і фундамент співвідношення внутрідержавного і міжнародного права. Багато підходів Кельзена з даного питання застосовуються як в доктрині міжнародного права, так і в юридичній практиці [10, с. 19]. Підходячи до цього питання, Г. Кельзен пише: «Правова система, як і будь-яка нормативна система, є сукупністю норм, логічно виведених з однієї «основної норми». Далі він продовжує: «Нормативна система – це логічний замкнений комплекс норм» [10, с. 35-39]. Кельзен також відзначає, що з можливих відносин двох нормативних систем розглядати слід лише систему надпорядків, з урахуванням відношення міжнародного права до державного правопорядку. Побічний порядок двох нормативних систем допустимий лише за допомогою того, що стоїть над обома скоординованими системами порядку, що розмежує і таким чином координує їх. Як пише Р.А. Мюллерсон: «Визнання держави суверенною не означає, що вона не підкоряється нормам міжнародного права. Це означає, що вона не підкоряється іншим державам. Проте підкорення держави нормам міжнародного права не припускає визнання примату міжнародного права над національним» [4, с. 12]. Г.І. Тункин, наголошуючи на великому внеску в науку міжнародного права, що його зробив Г. Кельзен, у той самий час відзначає, що його концепція «повністю відриває правові

норми від волі держави і від суспільних відносин. Норми права розглядаються як вираз якогось абстрактного обов'язку, який ґрунтується на гіпотетичній основній нормі» [14, с. 59]. Іншою помилкою Кельзена при розгляді даного питання є те, що він, по суті, не враховує природу як національного права, так і міжнародного права, і дослідження цієї проблеми він здійснює з позиції права, яку він розуміє як тільки систему норм права.

І в кінці хочеться наголосити на тому великому внеску, який зробили юристи в науку, – в питання про співвідношення міжнародного та національного права. Сучасне бачення даної проблематики було б неможливо без урахування історичних процесів з даного питання. Дуалістична концепція знайшла найширше визнання в доктрині, і його прихильники на сучасному етапі вважають, що формальне міжнародне і національне право, як системи, ніколи не можуть вступити в конфлікт. Думається, що дуалістична концепція в порівнянні з іншими концепціями правильно відображає співвідношення міжнародного і національного права. Недоліком цієї концепції є деякою мірою недооцінка взаємозв'язку двох систем. Такий підхід фактично може призвести до недотримання норм міжнародного права. У теперішній час дослідники шукають шляхи подолання цього недоліку і способи подолання колізій. Зокрема, суб'єкти міжнародного права, у першу чергу держави, для регулювання відносин один із одним самі створюють норми міжнародного права, і, отже, міжнародне право регулює відносини між ними. Національне право ж регулює виключно внутрідержавні відносини, а також внутрідержавні відносини з іноземним елементом, що зумовлює необхідність глибинного вивчення та дослідження особливостей норм міжнародного права.

Література

1. Миронов Н.В. Соотношение международного договора и внутригосударственного закона // Сов. ежегодник международного права. – М.: Наука, 1965.
2. Нерсесянц В.С. История политических и правовых учений. – М., 1999.
3. Левин Д.Б. Актуальные проблемы теории международного права. – М.: Наука, 1974.
4. Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. – М., 1982.
5. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. – СПб., 1898.
6. Лукашук И.И. Нормы международного права в международной правовой системе. – М., 1997.
7. Международное право / Отв. ред. Ю.М. Колосов, В.И. Кузнецов. – М.: Междунар. отношения, 1999.
8. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1999.
9. Буткевич В.Г. Соотношение внутригосударственного и международного права. – М., 1982.
10. Абдулаев М.И. Примат международного права над внутригосударственным правом: история проблемы и современность (проблемы теории) // Правоведение. – 1992. – № 4.
11. Гегель. Соч. – М.; Л., 1934. – Т. VII.
12. Блищенко И.П. Международное и внутригосударственное право. – М., 1960.
13. Международное право. Общая часть / Под. ред. И.И. Лукашук. – 2-е изд. – М.: БЕК, 2000.
14. Тункин Г.И. Идеологическая борьба и международное право. – М., 1967.